

Суспільно-політичні процеси на
українських землях на етапі
становлення індустріального
суспільства (др. пол. ХІХ ст. – 1914 р.)

Тенденції соціально-економічного і
політичного розвитку українських
земель у складі Російської та Австро-
Угорської імперій в др. пол. ХІХ –
початку ХХ ст.

1. Ліберальні реформи 1860–70-х рр. в Росії та специфіка їх реалізації в Україні. Соціально-економічний і політичний розвиток підросійської України на етапі становлення капіталізму.

2. Соціально-економічний і політичний статус українських земель у складі імперії Габсбургів. Конституційні реформи 1860-х рр., їх вплив на українську суспільність.

Маніфест 19 лютого 1861 р.

- ❖ не зачіпав поміщицьке землеволодіння,
- ❖ «дарував» селянам особисту свободу,
- ❖ обіцяв земельні наділи,
- ❖ обіцяв деякі громадянські права.

.

«Загальні положення про селян, звільнених від кріпосної залежності» свідчили:

□ селянські польові наділи до їх викупу належали сільській громаді, яка отримали статус юридичної особи.

Це забезпечувало виконання селянами податкових обов'язків. Перед державою (подушна подать), викупні платежі, тобто іпотечні внески державі за те, що вона відшкодовувала поміщикам втрату ділянок.

За специфікою проведення реформи поділялася на три регіони:

- 1) Лівобережна Україна з властивим їй подвірним землекористуванням;
- 2) Правобережна Україна з домінуванням польських землевласників;
- 3) Губернії Новоросійського краю, де переважало общинне землеволодіння.

На півдні і сході українські селяни втратили 30% землі, що була у їх користуванні до реформи.

На Правобережжі уряд збільшив селянські наділи на 20 % і одночасно зменшив викупну плату за землю на 20%. Це було зроблено з метою привернути селян на свою сторону і послабити традиційно сильний вплив польської шляхти. Аграрна реформа на Правобережжі мала антипольське спрямування і сприяла співробітництву російських і українських сил.

Скасування кріпацтва прискорило процес *соціального розшарування* як у селянському так і поміщицькому середовищі.

Позбавлені дармової праці селян поміщики змушені були інтенсифікувати свої господарства. Розуміння необхідності механізації і модернізації сільськогосподарського виробництва до багатьох з них прийшло із запізненням, оскільки вони вдовольнялися викупними платежами, що надходили впродовж 25 років.

На середину 1890-х рр. 40% поміщицьких земель були закладені у банках, 10 % – продані заможним селянам або поміщикам, більш пристосованим до нових умов господарювання.

На кінець XIX ст. сформувалося кілька типів сільських господарств:

- ❖ *поміщицькі господарства низькотоварного характеру* (праця залежних селян, що відробляли повинності, збережені реформою 1861 р.);
- ❖ *великі економії, які виробляли продукцію орієнтовану на її експорт* (модернізовані господарства, засновані на найманій праці і застосуванні техніки);

▶ *заможні селянські господарства куркульського типу, (високопродуктивна особиста праця, а також дешева праця батраків. Виробництво орієнтувалося на внутрішній ринок);*

▶ *малоземельні селянські господарства, що орієнтувалися на задоволення власних споживчих потреб, тобто мали натуральний характер.*

Запровадження нової системи управління.

У 1862 р. була проведена *поліцейська реформа*,
/У кожному повіті створювалися поліцейські
управління на чолі зі **справником**, призначеним
губернатором.

У містах створювалася міська поліція на чолі з
поліцмейстером.

Міста ділилися на:

- частини,
- дільниці,
- околотки./

*□ Реформування місцевого
самоврядування :*

1864 р. – земська реформа,

1870 р. –реформа міського самоуправління.

Вибори до земств відбувалися за майновим цензом на три роки.

На Лівобережній Україні у 1864 р. було створено 6 губернських і 60 повітових земських управ.

На Правобережжі уряд відкидав політичну доцільність земств, остерігаючись, що переважаюче тут польське поміщицтво зможе посилити свій вплив на суспільство в антиурядовому дусі.

Урядовці сповідували тезу «у кого земля – у того і влада», тому вони рекомендували уряду дочекатися поки чисельність російських і польських землевласників зрівняється, а 2/3 поміщицьких земель перейдуть у руки перших.

З травня 1904 р на Правобережжі було введено так зване «спрошене земство», особливістю якого був принцип призначення, а не виборності. У повному обсязі земське самоуправління тут було упроваджене з 1911 р.

Земства не мали політичних функцій і займалися виключно місцевими господарськими і соціальними питаннями (утримання шкіл, лікарень, пошти, ветеринарних і санітарних служб). У проведенні земської реформи на Лівобережжі уряд спирався на дворянство.

Наприкінці ХІХ ст. ініціативність дворянської еліти у земствах поступається більш активній діяльності місцевої інтелігенції, яка формувалася з різних верств суспільства й отримала назву різночинців.

Ліберальна українська інтелігенція опікувалася підготовкою просвітницьких видань для селян, бібліотеками, земськими школами.

Учасники Загальноросійського земського з'їзду у листопаді 1904 р. вийшли за межі обговорення суто економічних і освітніх проблем і висунули політичні вимоги, зокрема скликання загальнодержавного органу народного представництва, прийняття конституції, забезпечення політичних свобод, однак національна проблематика не піднімалася.

У Києві новий закон про *міське самоврядування* було запроваджено у 1870 р. Міські думи утворювалися за результатами виборів на основі майнового цензу. Виконавчим органом у містах були міські управи, на чолі з виборним міським головою. Посаду міського голови Києва займали переважно представники інтелігенції – професор Н.К.Раненкампф (1874–1879), Г.І. Ейсман (1879–1884), І.А. Толлі (1884–1887), С.М. Сольський (1887–1901), Н.В. Проценко (1901–1905), І.Н.Дьяков (1900–1914).

Міські думи контролювали і впорядковували комунальне господарства, стан ринків, закладів торгівлі, промисловості, освіти, охорони здоров'я, тобто їх компетенція була аналогічна функціям земств. Але була різниця у суб'єкті діяльності. Земства обслуговували сільську місцевість, де чисельно переважала українська людність, а в містах було різноетнічне населення.

□ У 1864 р. була проведена *судова реформа*.

Вводились:

□ однотипний позастановий відкритий суд за участю присяжних, суддів, адвокатів (функція захисту) і прокурорів (функція звинувачення)

□ публічність і незалежність суду від адміністративних органів

□ впроваджений інститут мирових суддів, які розв'язували дрібні справи.

У Києві перші мирові судді (1872 р.) не обиралися, а були призначені урядом, що мотивувалося політичними причинами.

З усіх реформ 1860–70 рр. *судова реформа* була найбільш демократичною, яка втім зберегла чимало станово-феодальних пережитків /справи селян підлягали волосним судам, які мали право встановлювати покарання різками/.

Окремі судові інстанції розглядали справи духовенства (консисторія), військовослужбовців (трибунал), вищих сановників (Верховний суд).

Політичні справи з травня 1871 р. замість суду передавалися на розгляд жандармерії.

□ *Реформа освіти.*

Згідно «Положення про початкові народні училища»(1864 р.), створювалася єдина система початкової освіти.

В результаті в 1897 р. 24 % населення імперії старше 10 років було здатне читати і писати, а в 1913 р. частка грамотних зросла до 45 %.

Середня освіта поділялася

- ❖ на класичну (чоловічі і жіночі гімназії)
- ❖ та реальну (училища, що готували до технічних навчальних закладів).

Право вступати до університетів мали лише випускники чоловічих гімназій. Для випускниць жіночих гімназій в університетських містах України (Київ, Харків, Одеса) утворювалися платні Вищі жіночі курси, на яких навчальний процес за університетськими програмами забезпечували університетські професори.

У 1865 р. в Одесі відкрився Новоросійський університет.

У 1875 р. Ніжинський юридичний ліцей перетворений на Історико-філологічний інститут, який готував учителів російської і класичних мов та історії.

У 1885 р. у Харкові відкрився перший в Україні технологічний інститут.

У 1898 р. політехнічний інститут з'явився у Києві, а у Катеринославі в 1899 р. відкрилося вище гірничче училище.

У сфері освіти зберігалися: платність навчання, заборона приймати до університетів жіноцтво, обмеження на навчання у вищих навчальних закладах євреїв, відсутність національних шкіл для більшості народів Росії, у т. ч. для українців. У 1868 р. університети почали діяти за новим статутом, який передбачав певну їх автономію у сфері адміністрування та діяльності професорсько-викладацького складу.

□ *Військова* реформа тривала у 1864–1883 рр. У 1874 р. скасовано рекрутчину і запроваджено загальну військову повинність строком 6 (на флоті –7) років. Від служби звільнялися особи з вищою освітою, духовенство, купецтво, іногородці. В армії скасовувалися тілесні покарання. Країна була поділена на 15 військових округів, з яких три були утворені в Україні – Київський, Одеський і Харківський. Відкрито низку військових училищ та юнкерських училищ.

□ З 1862 р почалася *фінансова* реформа, у результаті якої був створений державний банк, єдиний державний ревізійний центр, встановлювалася гласність державного бюджету. Було запроваджено єдине акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на виробництво товарів масового споживання. У 1872 р. був заснований Київський земельний банк.

Отже, демократичний зміст реформ 1860–70-х рр. зводився до:

- обмеження принципу становості у формуванні місцевих органів влади,
- активізації громадської діяльності через уведення принципу виборності на основі майнового цензу підданих,
- впорядкування системи початкової освіти.

Наприкінці ХІХ ст. в Україні діяло 17 великих металургійних заводів з новою технологією виробництва, вироблялося 52 % загальноімперської виплавки металу.

Криворізький басейн давав 57,2% видобутку залізної руди,

Донбас – понад 2/3 загальноросійського видобутку вугілля.

Під кінець ХІХ ст. Україна перетворилася в основну вугільно-металургійну базу Росії.

Розвивалося сільськогосподарське машинобудування.

У 1895 р. почалося будівництво Харківського, а у наступному році – Луганського паровозобудівних заводів.

У 1900 р. вони випустили 233 паровози, що склало 23,3 % від їх загальноросійського випуску

Зростання промисловості і товарності сільського господарства потребувало розбудови транспортної мережі.

Функції чумацьких перевезень поступово перебрали залізниці.

Перша залізниця в Україні була прокладена від Балти до Одеси (1865 р.). У 1868 та 1870 рр. цю лінію було продовжено у двох напрямках, які пов'язували Балту з Києвом (через Жмеринку та Кременчук).

Прискорився процес *урбанізації*.
Наприкінці століття в Україні було 130 міст.
Одеса – 404 тис., Київ – 248, Харків – 174,
Катеринослав – 113 тис. Перший телефон в
Україні було встановлено в 1882 р. в Одесі, а
перший трамвай пущено 1892 р. у Києві..

Міське населення в Україні складало усього 13,6 %. Українці за переписом 1897 р. становили 73% від загальної кількості населення, а в містах їх проживало лише 5%. 38% міського населення складали росіяни, 45 % – євреї.

У великих містах України розпочався справжній будівельний бум. Крім адміністративних споруд, у Києві, Одесі та Харкові зводилися так звані «прибуткові будинки», власники яких здавали квартири у найм, і одержували прибуток. У Києві велося інтенсивне будівництво готелів. Одним з перших і найвідоміших готелів міста став «Європейський», споруджений 1851 р. за проектом архітектора О.Беретті на тодішній Театральній площі, яку невдовзі перейменували на Європейську.

Загальноімперське значення мало українське цукрове, борошномельне і спиртогорілчане виробництво.

У 1890-х рр. на Правобережжі та Харківщині діяло 150 цукрових підприємств, які давали 85% загальноімперського виробництва цукру.

У Києві з 1897 р. почала діяти Всеросійська спілка цукровиробників.

Внаслідок модернізації і капіталізації *спиртогорілчаної* галузі посилювалася концентрація виробництва.

Якщо у середині 1860-х рр. на Правобережжі та Полтавській губерніях діяло понад 640 підприємств з виробництва алкогольних напоїв, то в 1895 р. їх кількість тут скоротилася до 250, а виробництво продукції у вартісному вимірі збільшилося майже удвічі. Ціна на картоплю і пшеницю залишалася невисокою і переробка їх на спирт була усе ще рентабельною.

Борошномельна промисловість

На кінець століття діяло 18,4 % від усіх борошномельних підприємств Росії. Більшість з них були обладнані паровими машинами. Випічка хліба в Україні велася переважно у домашньому господарстві. На Наддніпрянщині у 1865 р. існувало усього 7 промислових пекарень. Через десять років їх кількість збільшилася до 9, через 10 наступних років – до 12. На поч. ХХ ст. діяло 38 кондитерських фабрик.

Підприємницька верства в Україні формувалась з селянства та представників дворянства і чиновництва, а також інтелектуальних професій, зокрема інженери і техніки-самоуки.

Значну частку становили представники іноземного походження. Вони зосередили свої зусилля у гірничій, металургійній, машинобудівній галузях.

У другій половині ХІХ ст. в Україну прибували капіталісти з Франції, Голландії, Бельгії, Англії.

60 % власників сільськогосподарських машинобудівних підприємств мали німецьке походження.

У Києві на 1900 р. серед 11 власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а з 93 промислових закладів міста лише 6 належали підприємцям з українськими прізвищами.

80 % акціонерного капіталу в Україні було іноземного походження. Помітну роль у промисловості і торгівлі займали представники російського та єврейського етносів.

Українці свій потенціал зосереджували в сільськогосподарському виробництві та харчовій галузі. Родині Терещенків належало 161 тис. десятин землі, 9 цукрових заводів, винокурний завод і паровий млин. Економічна потужність господарства дозволяла нехтувати дрібними вигодами з усілякого роду утисків селян. Їх господарства пройшли у своєму розвитку той рубіж, за яким закінчується залежність від селянських коней та інвентарю.

Активною діяльністю у суспільному житті виділялося кілька родин цукрових магнатів – Симиренки, Терещенки, Харитоненки, промисловець гірничої галузі О.Алчевський. Повагу у киян заслужила родина купців Дегтярьових..

М.Дегтярьов, унаслідувавши від батька значний капітал.

Заповів Києву на благодійні цілі майно загальною вартістю у 2,5 млн. крб.

Українській національній справі цілеспрямовано надавали меценатську допомогу – Симиренки, Леонтовичі, Є. Чикаленко.

Зростав *робітничий клас*, чисельність якого в Україні в 1900 р. становила 2,5 млн. осіб. Якщо марксистська історіографія трактувала факт концентрації промисловості і робітничого класу як показник готовності України до соціалістичної революції, то національна – ставить питання про те, наскільки у промисловий розвиток і пролетаризацію були втягнені українці.

Соціальні проблеми, пов'язані із важкими житловими умовами, антисанітарією, хворобами у т.ч. професійного походження, високим ступенем виробничого травматизму, низькою заробітною платою. Профспілки, до 1905 р. були під заборороною.

Отже, основні тенденції соціально-економічного розвитку України формувалися під впливом нових капіталістичних відносин.

Галузева структура економіки Наддніпрянщини була підпорядкована потребам центру імперії.

Аграрний сектор працював здебільшого на експорт, який допомагав державі сплачувати закордонні позики та купувати у Західній Європі технічне обладнання.

Найбільший зиск з української економіки отримували:

імперська скарбниця,

іноземні купці в Одесі,

та західноєвропейські інвестори в
Донецько-Придніпровському регіоні.

Російське та австро-угорське
підпорядкування України впливало
на:

- національно-політичне,
- соціально-економічне,
- культурне життя українського суспільства.

2. Соціально-економічний і
політичний статус українських земель
у складі імперії Габсбургів.
Конституційні реформи 1860-х рр., їх
вплив на українську суспільність.

Невдала зовнішня політика Австрії (зазнала поразки у збройному конфлікті з італійцями та французами, у 1866 р. у війні з Пруссією), сприяла втраті престижу на міжнародній арені.

В цей час відбувається активізація національного руху, що сигналізує уряд, про те, що майбутнє імперії у першу чергу залежить від лояльності національних еліт, які перебували в опозиції до Відня.

Ситуація спонукала уряд до конституційних експериментів

За двосторонньою угодою (з угорцями) 1867 р. була утворена конституційна дуалістична (лат.dualis – двоїста, двоєдина)

Австро-Угорська держава.

Територіально вона ділилася на:

- Ціслейтанію (Австрія, Чехієя, Моравія, Сілезія, Істрієя, Трієст, Далмація, Крайна, *Буковина і Галичина*)
- Транслейтанію (Угорське королівство Трансільванія, Хорвато-Словенієя, *Закарпаття*.)
- Австрійська частина імперії мала офіційну назву Королівства і краї, представлені в рейхсраті.

Жодна з панівних націй не утворювала більшості населення:

- Австрійські німці становили 36%,
- угорці— 45%,

З 50 млн. населення Австро-Угорщини слов'яни становили близько 30 млн.

*□Проголошувались
загальнодемократичні і
національні права народів:*

- рівність усіх громадян перед законом,
- право представників усіх народів імперії займати державні посади
- утворювати національні спілки і товариства

*□Проголошувались
загальнодемократичні і
національні права народів:*

- проводити страйки,
- скасовувалася цензура,
- застерігалася таємниця листування,
- надавалася свобода пересування,
- свобода вибору професії і освіти, слова і друку

Конституційний лад й особливо демократизація сфери суспільних відносин у австрійській частині імперії мали позитивне значення.

Чимало правових норм залишалися лише загальними деклараціями, які реально не функціонували. І.Франко, який двічі безуспішно балотувався на виборах, оцінюючи політичні права в Австро-Угорщині назвав їх фікцією.

Це стосується зокрема і закону про рівність усіх народів та мов імперії. Він не супроводжувався законодавчим механізмом і тому на місцях трактувався у залежності від співвідношення політичних сил.

У Буковині воно склалося на користь німців та румунів, між якими відбувалося суперництво на різних владних щаблях, у Галичині – на користь поляків.